

**АФКОРИ
ПЕДАГОГИИ ВОЧИДАЛИИ
МУЧМАЛӢ ОИД БА МАСЪАЛАҲОИ
ТАРБИЯИ АХЛОҚИЮ
МЕҲНАТӢ**

Аюбова Манижа Зокирҷонова, н.и.н., сармуаллими кафедраи умумидонишигоҳии забонҳои хориҷии МДТ “ДДХ ба номи акад. Б.Гафуров” (Тоҷикистон, Хучанд) **Сафарзода Шамсиддини Маҳмадраҷаб**, омӯзгори кафедраи умумидонишигоҳии педагогикаи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон (Тоҷикистон, Душанбе)

**ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ
ВОЗЗРЕНИЯ ВОДЖИДАЛИ
МУДЖМАЛИ ОТНОСИТЕЛЬНО
ВОПРОСОВ ПРАВСТВЕННО-
ТРУДОВОГО ВОСПИТАНИЯ**

Аюбова Манижа Зокирҷонова, к.п.н., старший преподаватель общеуниверситетской кафедры иностранных языков ГОУ “ХГУ им. акад. Б. Гафуров» (Таджикистан, г. Худжанд); **Сафарзода Шамсиддини Маҳмадраҷаб**, преподаватель общеуниверситетского факультета педагогики Таджикского государственного педагогического университета (Таджикистан, Душанбе)

**VOJIDALI
MUJMALI'S PEDAGOGICAL
IDEAS ON ISSUES CONCERNED
WITH ETHICAL AND LABOUR
UPBRINGING**

Ayubova Manizha Zokirjonovna, candidate of pedagogical sciences, senior lecturer of the all-university department of foreign languages under the SEI “KhSU named after acad. B. Gafurov” (Tajikistan, Khujand); **Safarzoda Shamsiddin Mahmadrajib**, lecturer of the all-university department of pedagogy under the Tajik Pedagogical University of Tajikistan (Tajikistan, Dushanbe)

Вожаҳои калидӣ: Мучмалӣ, касб, ҳунар, омӯзиши ҳунарҳо, дастабандии касбу кор, этнопедагогика, шогирд

Дар мақола андешаҳои мутафаккир ва олими асри XIX Вочидалии Мучмалӣ доир ба омӯзиши касбу ҳунарҳо мавриди таҳлил ва омӯзиши қарор гирифтааст. Мучмалӣ ҳамаи ҳунарҳоро ба чор гурӯҳ – аъло (олӣ), авсат (миёна), адно (паст) ва данӣ (пасттарин) ҷудо кардааст. Новобаста ба ин тақсирот ӯ тарзи омӯзиши ҳар кадоми онҳоро баён карда, андешаашро изҳор кардааст, ки дар мақола он андешаҳо мавриди таҳлил қарор гирифтаанд. Сарчашмаи маълумоти В.Мучмалӣ китобҳо, дастурҳои гузаштагон, таҷрибаи устоду шогирдӣ, мушоҳидаҳои шахсияи мебошанд, ки аз онҳо истифода карда, асариашро таълиф кардааст. Тазаккур меравад, ки перомунӣ омӯзиши касбу ҳунарҳо қисмати дуҷуми асари В.Мучмалӣ “Матлаъ-ул-улум ва маҷмаъ-ул-фунун” мӯҳтавои ин қисми китоб асоси сарчашмавии мақола мебошад. Қайд мегардад, ки, андешаҳои Мучмалӣ, ки дар асари оид ба омӯзиши ҳунарҳо зикр гафтааст, дар асри зиндагии муаллиф ақидаҳои пешқадам ва созанда буданд. Муаллифи мақола хулоса кардааст, ки андешаҳои Мучмалӣ доир ба омӯзиши ҳунарҳои то кунун боқимонда аҳамиятнок буда, асари ӯ метавонад, барои эҳёи ҳунарҳои азбайнрафта ва тарбияи меҳнативу ахлоқи имрӯзӣ ёри амалӣ расонад.

Ключевые слова: Муджмали, профессия, ремесло, обучение ремеслам, классификация профессий, этнопедагогика, студент

В статье анализируются взгляды персидско-таджикского мыслителя и ученого XIX века Воджидали Муджмали на изучение промыслов и ремесел. Указывается на разделение Муджмали всех ремесел на четыре группы – аъло (высокие), авсат (средние), адно (низкие) и дани (низшие). Независимо от этого деления, он разъяснил методике изучения каждого из них и высказал свое мнение, которое было проанализировано в статье. Источником сведений Муджмали являются книги, наставления предков, опыт обучения учеников по традиционной методике «Устод-шогирд» и его личные наблюдения, которые он использовал при составлении своего труда. Вторая часть труда В. Муджмали «Матла-уль-улум ва Маджма-уль-фунун» посвящена вопросам профессионального обучения, и содержание этой части книги является источником статьи. Отмечается, что мысли Муджмали, которые упоминаются в его работе по изучению ремесел, были прогрессивными и творческими во времена автора. Автор статьи пришел к выводу, что идеи Муджмали по изучению

сохранившихся до наших дней ремесел являются ценными, а его труд может оказать практическую помощь в деле возрождения утраченных ремесел и трудового и нравственного воспитания подрастающего поколения и человечества в целом.

Key words: *Mujmali, profession, craft, study of crafts, classification of profession and occupation, ethnopedagogy, apprentice*

The article dwells on the issue beset with views of the thinker and scholar appertained to the XIX century Vojidali Mujmali on the study of professions and crafts. It is underscored that Mujmali divided all the crafts into four groups – a`lo (highest), avsat (medium), adno (low) and dani (lowest). In spite of the relevant division he described each of them how was studied and expressed his views having analyzed in the article under consideration. The source of V. Mujmali's books are the instructions of ancestors, experience of a teacher and a student and his personal observations which he resorted to write his own pedagogical production. The second part of V. Mujmali's pedagogical production entitled as "Matla-ul-ulum and Majma-ul-funun" is devoted to the study of professions and the content of the relevant part of the book is our article background. Mujmali's ideas on the study of handicrafts were the most progressive and creative in the author's lifetime. In a nutshell, the author of the article comes to the conclusion that Mujmali's ideas on the study of remaining handicrafts are important and that his work can render helping to revive the lost handicrafts and to bring up the working people practically.

Охирҳои асри XIX дар муҳити Ҳиндустон асари пурмухтаво ва ҷолиби диққати муншӣ ва дабири чаҳондида Вочидалии Мучмалӣ таҳти унвони “Матлаъ-ул-улум ва маҷмаъ-ул-фурун” арзи ҳастӣ кард, ки онро яке аз дастурҳо ва ё донишномаи мукаммали илму ҳунарҳо ном бурда метавонем.

Агар дар асрҳои миёна омӯзонидани касбу ҳунар дар доираи оилаи соҳибкасбон ва ҳам устоду шогирд амалӣ мегашта бошад, пас дар замони муосир муассисаҳои таълимии касбомӯзӣ амал мекунанд. Б.Раҳимов ва А.Нуров дуруст қайд кардаанд, ки дар педагогикаи этникӣ ва халқӣ тарбияи меҳнатӣ мақоми меҳвариро дорад: “Чунки меҳнат асоси зиндагӣ, асоси ҳастии халқ аст. Бе меҳнат чизе бунёд намегардад ва чизе пайдо намешавад, бе меҳнат чизе самара намедиҳад. Маҳз барои ҳамин меҳнат дар педагогикаи этникӣ ва халқӣ мақоми ҳоса дорад. Барои ҳамин ҳам аз қадимулайём инҷониб тарбияи меҳнатии наврасон ва ҷавонон яке аз вазифаҳои муҳим волидон ба шумор мерафт” [6, с. 164].

Андешаи онҳо комилан дуруст аст, ки тарбияи меҳнатӣ дар ибтидо дар муҳити оила ба амал меояд ва баъдан ба зиммаи муассисаҳои тарбиявӣ гузаштааст: “Баъдтар ба тарбияи меҳнатӣ мактаб ва дигар муассисаҳои тарбиявӣ машғул гардиданд. Ҳамин тавр асосгузори тарбияи меҳнатӣ халқ аст. Меҳнат дар байни мардуми Осиёи Миёна шугли асосии аҳоли ба ҳисоб мерафт. Аз чумла, зироаткорӣ, чорводорӣ, пахтакорӣ, боғдорӣ, кирмакпарварӣ ва ғайра. Ҳама қоидаҳо ва паҳлӯҳои ахлоқ вобаста ба муносибати ӯ ба меҳнат муқаррар карда мешуд” [6, с. 164].

Дафтари дуҷуми китоби Вочидалии Мучмалӣ комилан ба касбу ҳунарҳо бахшида шудааст ва сарчашмаи он ҳамона андешаҳои педагогии халқ нисбат ба тарбияи меҳнатӣ ба шумор меравад. Б.Раҳимов ва А.Нуров дуруст зикр мекунанд, ки “халқ меҳнатро ҳамчун сарчашмаи ҳаёт, ҳамчун талаботи организми солим ҳисоб карда, дар заминаи он ба таври эмпириқӣ талабҳои дидактикии ҳудро нисбат ба меҳнат ва тарбияи меҳнатӣ ба миён гузошт. Мувофиқи ақидаи халқ тамоми намудҳои меҳнатро дӯст доштан лозим аст, хусусан меҳнатеро, ки қувваи ҷисмониро талаб мекунанд ва одамро дар роҳи ҳалли он сафарбар менамояд. Фаҳмиши эмпириқии халқ дар бораи мақом, аҳамият, шакл ва методҳои тарбияи меҳнатӣ пурра ба талабҳои педагогикаи умумӣ мувофиқат мекунад” [6, с. 168].

Масъалаи тарбияи меҳнатии насли наврас дар осори адибон ва мутафаккирони форсу тоҷик хеле зиёд мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Дар муддати тӯлонӣ аз тарафи адибони форсу тоҷик асарҳои махсусе таълиф гашта буданд, ки дар меҳвари онҳо таърифи касбу ҳунар меистод ва ин гуна асарҳо дар жанри “шахрошӯб” суруда мешуданд. Шоироне чун Масъуди Саъди Салмон, Маҳастии Хучандӣ, Лисонии Шерозӣ, Ваҳидузамони Табрзӣ, Сайидои Насафӣ “Шахрошӯб” таълиф кардаанд, ки ин ҳам як роҳи тарғиби касбу ҳунарҳо ба шумор мерафт.

Ч.Рачабов доир ба масъалаи ҳунаромӯзӣ дар XVII андешаҳои педагогии С.Насафиро таҳлил карда, чунин қайд кардааст: “Бояд тазаққур дод, ки мавзӯи меҳнат ва омӯзиши касбу ҳунар дар низоми андешаҳои педагогии мутафаккирони асри XVII форсу тоҷик мақом ва мавқеи ниҳоят муҳимро касб кардааст. Мутафаккирони бузурги тоҷик ба меҳнат ҳамеша ҳамчун сарчашмаи бавучудои боигарӣ, ташаккул ва рушди ҷисмонӣ маънавӣ ва саодатмандии инсон баҳои баланд дода, дар асарҳои назмию насриашон ҳар як шахсро ба меҳнату меҳнатдӯстӣ ва омӯзишу интиҳоби дурусти касбу ҳунар даъват кардаанд” [5, с. 125].

Бинобар таҳқиқоти олимони мардумшинос танҳо ҳамон ҷо шаҳр ҳисобида мешуд, ки агар дар он макон зиёда аз 32 касбу ҳунар амал кунад. Табиист, ки дар шаҳрҳои қадимаи тоҷикон-Самарқанду Бухоро, Хучанду Ҷирот ва амсоли инҳо намояндагони касбу ҳунарҳо зиндагӣ мекарданд.

Дар тӯли асрҳои миёна барои омӯзонидани касбҳои гуногун дастурҳои махсус ҳам таълиф гашта буданд.

Дар доираи илми педагогика таҳқиқоти гуногун перомуни масъалаи тарбияи меҳнатии бачагон таълиф гаштаанд ва тарбияи меҳнатиро қисми муҳим тарбияи наслҳои наврас шуморидаанд [8, с.243].

Ҳамчунин таъкид мешавад, ки «фаъолияти меҳнатӣ воситаи бовариноки муҳити гирду атроф ва чизҳои реалиро доништа гирифтани бача буда, ба вай имконият медиҳад, ки донишҳои назариявиашро татбиқ намояд, вай шуури ӯро бо тасаввуроти эҳсосотӣ бой мегардонад, онҳоро аниқ ва бештар конкретӣ мекунад» [8, с.243].

Гарчанд ки дар таърихи тамаддуни форсу тоҷик китобҳои зиёди таълими ҳунарҳо таълиф гашта буданд, онҳо як соҳаи касбу ҳунарро фаро мегирифтанд. Аммо Вочидалии Мучмалӣ нахустин нафаре буд, ки доир ба асосҳои ҳамаи ҳунарҳо ба шогирдон маълумот диҳад. Доир ба дафтари дувум ӯ дар муқаддима чунин навиштааст: «Ва ба дафтари дуюм, яъне «Маҷмаъ-ул-фунун» кайфияту камияти ҳар фан аз тадбири таркиб ва суду зиён ва ҳусну кубҳ ва хиллату хурмати он ба қадри дарёфт ва маълумоти худ мундариҷ сохтам» [3, с.6].

Агар ба андешаҳои маорифпарварони Осиёи Миёна нигоҳ кунем, онҳо бештар ба таълими савод ва омӯхтани илмҳо таваҷҷуҳ зоҳир кардаанд, аммо дар осори Вочидалӣ мебинем, ки ӯ ба касбҳо ҳам диққати худро равана карда, ба масъалаи тарбияи меҳнатии шогирдон мароқ зоҳир кардааст. Агар дар таҳияи қисмати якуми китоб намунаҳои пешиниён ба монанди Фаҳри Розӣ ва Рибҳомӣ бошад, пас дар қисмати дуюми китоб ҳуди ӯ озод буд ва бештар барои навиштани он мушоҳидаҳои мавриди истифода қарор гирифта буд.

Агар ба таърихи ҳунармандӣ ва ҳунаромӯзӣ нигоҳ кунем, дар замони Вочидалии Мучмалӣ танҳо рисолаҳои касбу ҳунарҳо ҳамчун дастури ахлоқӣ хидмат мекарданд ва дар онҳо ягон сирри касб кушода дода нашуда буд. Дар рисолаҳои хангоми ин ё он корро қардан қадом дуоро хондан, масъалаҳои тоза ниғаҳ доштани дӯкон ва хурмати устоду пирони касб таъкид мегардид, аммо доир ба тарзи сохтани ин ё он ашё маълумот дода шуда набуд [7, с. 86 - 116].

Доир ба касбҳои заргарӣ, шинохти маъданҳо, тарзи сохтани ранги даво, тайёр кардани рангҳо, байторӣ, тиб ва амсоли инҳо китобу рисолаҳои алоҳида навишта шуда бошанд ҳам, онҳо ба таври маҷмӯӣ набуда, дар перомуни як касб буданд. Дигар масъалае, ки назди Вочидалӣ меистод, ғайр аз додани маълумот дар бораи асосҳои ин ё он касб, ба хонандагонаш фаҳмонида тавонистани он буд. Дар ин росто ӯ тавонист, ки масъалаҳои марбут ба касбу ҳунарҳоро дар китобаш ҷой кунад.

Дар гузашта ва дар давраи зиндагии Мучмалӣ низ касбу ҳунарҳо на дар ягон муассиса, балки тариқи анъанавӣ аз падар ба фарзанд ва ё аз усто ба шогирд таълим дода мешуд. Табиист, ки дар чунин шароити омӯзонидани ҳунар китоби дарсӣ ва ё дастури касб нақши асосӣ дошта наметавонист ва шогирд мебоист бо нигоҳ қардан ба амали дасти устод ҳунарро ёд мегирифт. Муҳаққиқи эронӣ Ҳамид Ҷабборирод доир ба методи мазкур, ки дар омӯзиши ҳунарҳо ба назар мерасид, қайд кардааст: «Ҳамвора шеваи омӯзиши устод-шогирд ё мурод – муридӣ соя афканда аст ва ҳунарҷӯён ва шогирдон дар коргоҳ ва ҳунарқадаи суннатии устод ва мурод таълим мегирифтанд ва устоди усул ва дар мартабае волотар румузи ҳунариро сина ба сина ба шогирдон интиқол медод» [10, с.40]. Ба гуфти ин муҳаққиқ дар Эрон бори аввал муассисаи олии омӯзиши ҳунар – Мадрасаи «Дорулфунун» соли 1235 х.ш./1856 м. дар ҳамкорӣ бо қоршиносони Фаронса ташкил гашта буд. Дар ин мадрасаи ҳунар дар ибтидо омӯзиш ба таври суннатӣ ва баъдан ба таври академӣ ба роҳ монда шуда буд [10, с.41 -42].

Дар чунин тарзи омӯзонидани ҳунари суннатӣ суҳанони устод, ки ба шогирд касбро меомӯзонид, вазифаи дастурро ба ҷо меовард ва он бонизом набуда, дар ҳар замон дар фурсати мувофиқ гуфта мешуд.

Вочидалии Мучмалӣ хост аз рӯйи мушоҳидаҳои асаре таълиф намояд, ки барои ҳунаромӯзон асосҳои он касбро фаҳмонида тавонад. Мақсади ӯ додани маълумот доир ба касбҳо буд, ки шогирдон дар аввал бо он касбҳо ошно гарданд ва асосҳоиашро омӯзанд. Омӯхтани асосҳои касбҳо ҳам як роҳи маърифатнок гардонидани шогирдон ба шумор мерафт.

Ў хуб медонист, ки мутолиақунандагони китоб ҳама хунароҳи дар асар зикршударо фаро гирифта наметавонанд, аммо доштани маълумоти асосӣ дар бораи онҳо яке аз роҳҳои муҳими ворид кардани онҳо ба раванди иҷтимоигардонии донишомӯзони мадрасаҳо маҳсуб меёфт.

Дар замони худ Мучмалӣ чун шахси пешқадам кӯшиш карда буд, ки хунароҳи асили мардумии кишварашро шогирдон омӯзанд. Вай аллақай эҳсос карда буд, ки баробари ворид гаштани таҷҳизоти аврупоӣ чандин хунароҳи мардумӣ аз байн мераванд. Дар кишваре, ки тамаддуни чандинасринаро соҳиб буд, хатари фарҳангӣ – аз байн рафтани касбу хунароҳи таҳдид мекард. Худи ҳукуматдорони англис ҳам баъди чанд даҳсолаи таълифи асари Вочидалии Мучмалӣ кӯшиш карданд, ки бо ташкили семинару конференсияҳо хунароҳи миллии ин кишварро ниғаҳдоранд, осорхонаҳои маҳсулоти хунаромандӣ ва омӯзишгоҳҳои касбӣ ташкил кунанд. Бо ҳамин мақсад соли 1901 бо гузашти зиёда аз ним аср аз таълифи «Матлаъ-ул-улум ва мачмаъ-ул-фунун» дар Ҳиндустон аввалин конференсия доир ба таълим ва тарбияти хунаро баргузор гашт [10, с.42]. Натиҷаи он чунин буд, ки дар Ҳиндустон минбаъд ҳамоишҳои хунаромандон ташкил мегаштанд, коллеҷҳои хунаромӯзӣ ифтитоҳ ёфта, устоҳои касбу хунаро ба таълими омӯзишгоҳии касбашон ҷалб гардиданд.

Андешаҳои Вочидалии Мучмалӣ, ки доир ба омӯзиши касбу хунароҳи зикр гаштааст, комилан ба талаботи педагогикаи умумӣ мутобиқат дорад. Агар дар давраи шӯравӣ бинобар кам шудани талабот ба ин ё он ашёи соҳаи хунаромандӣ ба монанди мисгарӣ, кулолгарӣ, оҳангарӣ ва амсоли инҳо ба назар мерасид, сабаби он ҳамоно рушд кардани истеҳсолоти саноатӣ буд. Аз сабаби тараққиӣ истеҳсолоти саноатӣ касбҳои собунгарӣ, қоғазмоӣ ва амсоли инҳо тамоман ба фаромӯшӣ рафта буданд, аммо бо вучуди пайдоиши зарурат собунгарӣ дар солҳои навадуми асри гузашта аз сари нав зинда гашт. Дар Чопон то кунун як навъ собуни дастисозро бо нархи гаронтарин сайёҳон ва худи сокинони ин кишвар харидорӣ мекунанд ва сабаби боқӣ ва поянда мондани ин хунаро мардумӣ – аз собунҳои истеҳсоли заводу фабрика бехтар будани сифати маҳсулоти дастӣ аст. Бо истифодаи тавсияҳо ва дастурҳои Вочидалии Мучмалӣ ва таҷрибаи чандинсолаи хунаромандон комилан мумкин аст, ки бехтарин суннатҳои хунаромандӣ эҳё ва ҳифз гарданд.

Дар илми педагогикаи касбии муосир методҳои таълими касбу хунароҳи мавҷуданд, ки онҳо. Ин методҳо ба се гурӯҳ тақсим карда шудаанд:

1. Методи ташкилӣ ва амалигардонии раванди таълимию маърифатӣ ва таълимию истеҳсолӣ

2. Методи ҳавасмандгардонӣ ва шавқмандсозӣ ба дарсомӯзӣ

3. Методи назорат ва худназораткунӣ барои донишҷӯи раванди фаъоли омӯзиш [2, с.168].

Методҳои мазкур асосан барои муассисаҳои таълимии касбомӯзӣ нигаронида шудаанд. Аммо асари Вочидалии Мучмалӣ китоби таълимӣ аст ва дар он методи ҳавасмандгардонӣ бештар ба назар мерасад.

Педагогикаи муосир таълим медиҳад, ки ҳар се метод бояд якҷоя мавриди истифода қарор гиранд. Дар баробари ин ҳар метод самт – ҷанбаҳои худро доранд, ки инҳоянд:

Умумидидактикӣ – воқеиятро ба таври объективӣ нишон медиҳад ва хусусияти таълимро муайян мекунад ва он новобаста дар макони таълим ва ё берун аз он истифода мегардад.

Хусуси дидактикӣ – ин методе аст, ки дар шароити мавҷуда бо назардошти муҳит ва ҷойи омӯзиши касб амалӣ карда мешавад.

Хусуси методӣ – ин самт онро дар бар мегирад, ки ба хусусиятҳои умумидидактикӣ ва хусусидидактикӣ асос ёфта, методи хос барои ин ё он нафар мебошад [2, с.169].

Дар омӯзиши касбу хунароҳи донишҷӯи қисмати назариявии донишҷӯи соҳавӣ зарур аст. Дар муассисаҳои таълимӣ барои босифат гардидани донишҷӯи назариявии донишҷӯён ҷорабинҳои мушаххаси таълимӣ ва илмӣ гузаронида мешавад. Устодон лексияҳо ягонро сол аз сол такмил медиҳанд, муҳтавои китобҳои нави илмиро ба он ворид мекунанд. Вочидалии Мучмалӣ бошад, дар замони худ чунин имконро надошт. Тарзи таълим дар мактабҳо ва дабиристонҳо ба талаботи замони мутобиқ набуд. Вай маҷбур гашта буд, ки танҳо методи додани донишҷӯи назариявиро ба насли наврас пешкаш намояд. Дар назарияи педагогикаи касбӣ гуфта мешавад, ки дар вақти дарсгузарӣ фанҳои умумитаълимӣ, умумитехникӣ ва махсус таълим дода шаванд. Аммо дар замони Вочидалии Мучмалӣ муассисаҳои махсуси хунаромӯзӣ набуданд ва касбҳо бо роҳи устоду шогирд омӯзонидани мешуданд. Вай дар замони худ дарк карда буд, ки ҳама фанҳои дар боло номбаршударо ба таври умумӣ зикр кунад ва ба омӯзиши васеи онҳоро ихтиёри худи хонандаи китоб вогузор мекунад.

Дар педагогикаи касбии муосир барои омӯзиши касбҳои умумитаълимӣ ва махсус талабот ба маълумоти назариявӣ аз инҳо иборат мебошанд:

- фарогирии бисёрҷонибаи объекти омӯзиш;
- мутобиқати ҳаҷми мавод барои шаклгирии малака ва дониш дар намудҳои гуногуни хунаро;
- мутобиқати таркибии маводи фактологӣ бо назария;
- ҳаҷми муайяни мавод, ки барои гузаронидани таҳқиқоти лабораторӣ мувофиқ бошад;
- зарурияти дар амал татбиқ кунонидани маводи омӯхташаванда [1, с.169].

Дар педагогикаи касбӣ ҳамчунин методи сухбат бо шогирд пазируфта шудааст. Дар сухбатҳо шогирд аз устод маълумоти даркориро доир ба ин ё он соҳа дастрас мекунад. Бо саволу ҷавоб баён кардани масъалаҳои марбут ба касбро дар илми педагогика методи эвристикӣ меноманд.

Маълуман чунин метод дар аксарияти китобҳои таълимии гузаштагонаномон ҷой дошт. Ба таври саволу ҷавоб таҳия кардани китобҳои гуногуни хусусияти таълимидошта ба ҳукми анъана даромада буд ва аз ин метод “Матлаъ-ул-улум ва маҷмаъ-ул-фунун” орий нест. Методи номбурда дар фаслҳои гуногуни китоб мавриди истифода қарор гирифтааст.

Дидактикаи методи эвристикӣ дар он ниҳон аст, ки бо роҳи масъалагузорӣ ва саволгузорӣ муаллим мавзӯро ба хонандагон пешниҳод мекунад. Сипас, ҳуди шогирд бо таҳлили мантикӣ ва фикрӣ онро хуб аз худ менамояд. Дар асари мавриди назари мо чунин методҳо ба назар мерасанд.

Дар мисоли китоби “Матлаъ-ул-фунун ва маҷмаъ-ул-фунун” барои хонанда нақши муаллимро суханони муаллиф мебозад. Ӯ ҳамчун муаллим доир ба ин он касбҳо маълумот медиҳад ва онҳоро ҳуша баён мекунад.

Дар замони шӯравӣ гуфта мешуд, ки хонандагони мактабҳо бояд, ки ҷаъолияти гуногуни меҳнатиро ба ҷо оранд. “Дар ҷаъолиятҳои гуногуни меҳнатӣ хонандагон ба маҳорату одатҳои ҳархелаи меҳнатӣ соҳиб шуда, рағбатҳои шахсии ҳудро бештар зӯҳур мекунанд” [4, с.134]. Ба андешаи мо ба миқдори зиёд интиҳоб гаштани хунаро дар асари Вочидалии Мучмалӣ ҳам ба хотири дилгир накардани хонандагон аст ва касе ки меҳӯҳад, доир ба хунари даркорияш маълумот мегирад.

Дар мазмуни асар на ҳама вақт маводи аёнӣ ба назар мерасад, аммо ҳангоми шарҳ додани хунароҳои марбут ба улуми дақиқ, санъати мактубнависӣ ва монанди инҳо расму тасвирҳо дар китоб оварда шудаанд, ки онҳо то як андоза вазиғаи маводи аёнӣ ва ёрирасони таълимро иҷро карда метавонанд.

Барои далелнок баромадани фикрамон аз ҳар боби дафтари дуҷоми китоб як фанро интиҳоб мекунем ва онро таҳлил менамоям. Барои он ки ҷанбаи амалӣ ва арзиши китоб ошкоро гардад, аз ҳар боб касbero интиҳоб мекунем, ки имрӯз дар байни мардум зинда ҳастанд ва дар мавриди даркорӣ аз онҳо истифода бурдан мумкин аст. Масалан касби тичорат аз замони қадим то кунун вучуд дорад. Барои шинос шудан бо методҳои таълими ин касб, ба матни ин фасл шинос мегардем.

“Бидон, ки фанни тоҷирон иборат аст аз донишони қонун ва дастури байъу шири анвоъ ва ақсоми амтиа ва ақмиша ва ин шеваи писандида ва касби сутуда аст ба шарте, ки аз соҳиби ин фан ғабану хиёнат сар назанад умуман, ки он назди ҷамеи арбоби милал ва ниҳал мақбуҳ ва мамнӯъ аст ва хусусан аз аҳли ислום иловаи хиёнат ва бедиёнатӣ назири он бояд, ки байъу шириро холӣ аз ҳирсату кароҳат сиришта бувад, то ҳар нафъе, ки аз тичорат ҳосил шавад ва шабаҳ ва шоибаи фасод поку муназзаҳ бошад” [3, с.430].

Ин қисмати аввали баёни Мучмалӣ доир ба касби тичорат аст ва шарҳ медиҳад, ки ин касб иборат аст аз донишони байъу шириро – хариду фурӯш ва донишони қисмҳои амтиа – таомҳо ва ақмиша – ашё аст. Дар ҳакин қисмат, яъне на фақат дар фасли номбурда, балки дар фаслҳои дигар низ хонанда ба машғул гардидан ба ин касб ташвиқу ҳавасманд карда мешавад.

Баъди гуфтани ин таъриф ба аслҳо – қисмҳои фасл мегузарад. Асли якум дар бораи замоими (гуноҳҳо) хиёнат ва бедиёнатӣ аст. Дар ин асл гуфта мешавад, ки аспирро ҷавон нишон додан хиёнат аст, зеро байторон соли аслии онро аниқ карда метавонанд. Аз ин рӯ, аз нуқтаи назари ислום барои ин қор уқубати вазнин дар пеш аст.

Дар асли дуввум, масъалаҳои баён карда мешавад, ки шарият ба ҷо овардани онро барои тоҷирон иҷозат намодааст. Дар ин асл истифодаи рибо ва қарз бо рибо гирифта (қарзи фоизнок), маҳсулоти заруриро харида дар анбор нигоҳ дошта, ҳангоми қиммат гаштанаш фурӯхтан ҳаром доништа мешавад. Дар ин фасл масъалаҳои баён мегарданд, ки аз нуқтаи назари шарият иҷро кардани он ҳаром аст.

Дар асли сеюми ҳамин фасл, ки хусусияти тарбиявӣ ва амалии худро то кунун гум накардааст, маълумот оварда мешавад ва онҳоро усули тичорат мегӯяд. “Бидон ки чамаи тичоратпешагонро муруоти ин чанд умур аз чумлаи вочибот аст ва ҳар ки ба риояти он саъй кунад ба тичорат мутаматтеъ ва мункафеъ гардад. Аввал он ки худро бо ахлоқи ҳасана ва авсофи сутуда муҳаззабу муаддаб созад ва хушхӯ ва хандонрӯву хушбаён бошад, то харидорон мухлиси ахлоқи ӯ гардида чун магас гирди шахд ба ҳам оранд, то равнақи бозори ӯ бияфзояд. Дуввум он ки ба ахзи нафъ муболиға нанамояд, ки харидорон аз гаронфурӯш мутанаффир бошанд ва умуми халоиқ аз адно ва аъло назди ӯ ручӯъ наёранд магар хол-хол ин маънӣ мӯчиби касоди бозор бошад чу ба сабаби қиллати харидорон то муддати дароз афтода монад ва сабаби дермондагӣ аксар ашё хароб ва абтар шаванд ва пас бояд, ки ҳар тавре, ки тавонад дар фурӯхтани ӯ бошад ва диранг накунад, ки асли моя маа нафъ зудтар ба даст ояд аз он ки моли дигар харида шавад, то силсилаи хариду фурӯхт алаттаватир қорӣ бошад” [3, с.430].

Дар ин қисмат барои ривоч додани тичорат ва дарёфт кардани харидорон кадом корҳоро ба сомон расонидани тоҷир нишон дода шудааст.

Дар идома таъкид мекунад, ки тоҷир бояд, ки маблағи худро захира карда тавонад, то тавонад ба мушорика рӯй наорад. Дар бораи интихоби ҳамкорон низ ҳарф мезанад ва асрорри дигари касбро баён мекунад: “Тичоратпеша бояд, ки ҳарч камтар аз дахл дошта бошад” [3, с.431].

Дар асли панҷум таъкид мекунад, ки тичоратпеша вазнҳо ва ченакхоро донад. Вай қоидаҳои вазн кардани зару сим ва мушку анбарро номбар мекунад. Ин қисмати фасл аҳамияти амалӣ дошта, барои сокинони Ҳиндустон ва умуман хонандагони китоб зарур ва даркор ба шумор меравад.

Дар ин мисоли овардашуда ба назар мерасад, ки аз методҳои ҳавасмандгардонӣ кирдорҳои амалӣ, ки барои тоҷир зарур аст, зикр мегарданд. Дар қисмати охир бошад, доир ба вазн маълумот медиҳад, ҳарчанд, ки ин ченакҳо ба монанди мисқол, моша, сурха аз байн рафтаанд, аммо асли он огоҳ будани тоҷирон аз ченакҳо аҳамияти худро гум накардааст.

Пӯшида нест, ки китоб дар муҳити ислом навишта шудааст ва таъкидҳои саҳти муаллиф доир ба нағрифтани рибо, риоя кардани қоидаҳои шариат асос ҳам дорад. Зеро дар он замон бонкҳо ва ширкатҳои англисҳо ба фоиз қарз медоданд, ки ин сабаби муфлисшавии тоҷирон мегашт. Аз ҷиҳати ғоявӣ ин фасл қомилан дар таъя ба талаботи тичорат дар ислом навишта шудааст, ки дар он замон падидаи муқаррарӣ буд.

Фаслҳои боби якум васеътар ҳастанд, яъне онҳо оид ба касбҳои аъло буда, дар баробари иҷро карда тавонистани ин ё он амал донишгари талаботи шаръӣ ва илмҳои марбут ба соҳаро талаб мекунанд.

Аз боби дуюм, ки доир ба касбҳои авсат аст, доир ба дуредгарӣ фасли начҷориро мавриди таҳлил қарор медиҳем.

“Ба китоби таворих мундариҷ аст, ки фанни начҷорӣ аз Нӯҳ алайҳиссалом дар олам ривоч ёфта...ва начҷорон ақсоми чизҳо, ки тафсили он мутанаффир аст аз чӯб созанд ва олотӣ эшон арра ва ранда ва ниҳонӣ ва парма ва табару паргор аст. Ва дар Ҳиндустон бехтарин чӯб чӯби сокҳо аст, ки он аз кӯҳистони шимолӣ хезад, бисёр мустаҳкам ва сангин бошад ва бештар ба кори иморат дарояд ва система, ки он кирме аст, ки чӯбро меҳӯрад ин чӯбро камтар мегирад ва кишти низ аз ин чӯб созанд ва чӯби шиша бештар дар Ҳиндустон мешавад ва он дар хавос қоиммақоми чӯби обнӯс аст ва бехтарин чӯби шишим он аст, ки ранги он моил ба сурхӣ бошад, ки андешаи газанди шиша дар он набошад ва ончи моил ба сафедӣ бувад, он аломати хомии ўст ва дар чӯби хом шиша бештар асар мекунад ва аз ин ақсоми олот аз мизу курсӣ ва сандуку ғайри он бисозанд. Ва чӯби тан бисёр сабуку латиф ва покиза бошад ва ашёи сабук мисли шона ва чумча ва ғайри он аз ин чӯб созанд ва чӯби намри ҳиндӣ низ бисёр мустаҳкам ва сангин бувад ва аммо ба шарте ки он ба сурхӣ расида бошад, ки он далели пухтагӣ аст ва агар моил ба сафедӣ бувад, далели хомӣ аст ва чанд айём онро шиша даргирад. Ва чӯби муғелон низ ҳам бари ин қиёс аст, ки яъне сурхранг бехтар ва қор омадани бошад ва тахтачӯби он бехтар бошад ба шарте ки аз дарахти азим ва солхӯрда ҳосил шавад ва хуб хушк гардида бошад ва агар асари хомӣ дар он бувад ҳар чизеки аз он бисозанд, баъди хушк шудан қач ва ноҳамвор шавад ва васли он аз ҳам чудо гардад ва ин маънӣ ба ҳар чӯби тар мумкин бошад. Ва чӯби сандарӣ низ бехтар бошад, аммо дар Ҳиндустон камтар мерасад ва дар мулки Бангола бештар ба даст ояд. Сутунҳои хонаву тирҳои сақф гоҳе аз он созанд ва сивои ин ақсоми чӯбҳо ба сифату манфаату қимат фурӯтар бошанд ва манофеи явмиаи начҷорон камтар аз се ана ва зиёда аз шаш ана набошад” [3, с.496-497].

Дар ин иктибос чанд методи таълимдихии Мучмалӣ ба назар мерасад. Аввал шавқмандкунӣ ва зикр таърихи мухтасари касб бинобар таълимоти динӣ. Дуюм асбоби наччорон баён карда мешавад. Қисмати дигар, ки ба назари Мучмалӣ зарурӣ менамояд, шарҳи сифат ва намудҳои ҷӯби дарахтон аст. Ин гуна маълумот барои ҳар наврас ва ҷавон, ки дар Ҳиндустон зиндагӣ мекунад ва майл ба касби наччорӣ дорад, зарурӣ аст ва маълумоти ибтидоӣ медиҳад. Дар ин ҷо ӯ мисли мутахассисон ва ё устоҳо технологияи коркарди ҷӯбро нагуфтааст. Маълум аст, ки ин барои гирифтани донишҳои ибтидоӣ нигаронида шудааст. Мучмалӣ он маълумотро меорад, ки дониستاني он барои шогирдон зарур ба назар мерасад. Дигар ин аст, ки хонандаро хабардор мекунад, то соҳиби ин касб дар як рӯз чӣ миқдор маблағ пайдо карданаш мумкин аст.

Дар боби сеюм доир ба касбҳои дани маълумот дода шудааст ва яке аз ин касбҳо фаррошӣ аст, ки дар бораи он чунин мегӯяд:

“Қамоли фанни фаррошӣ он аст, ки мавоқеи садру поинро шиносад ва шатранҷӣ ва ҷочам ва қолину сӯзанӣ ва маснад ба мавқеъ густаронад ба наҳҷеки ҳеч ҷо чин ва шикан боқӣ намонад ва хату рахт мисли хатти мустақим рости дуруст намояд, қачу нодуруст набошад. Ва ило ҳозалқиес хутут ва алофи тақяҳо низ бар истиқомат бошад ва аз дастури барпо кардани хиём ва соибон ва саропарда ва намигаро вуқуфу огоҳии қамоянбағӣ дошта бошад ва ба ҷуз сарқори мулуку салотину вузаро ва умаро дигар оммаи халоиқро бо фаррошон қоре набошад ва мувоҷиби мохвории фаррошон қамтар аз ҷаҳор рупия ва зиёда аз ҳашт рупия набошад” [3, с.525].

Касби фаррошӣ – гилемкушоӣ аст, ки он танҳо барои дарбор зарур аст ва баробари ин дорандагони ин касбро дониستاني ҷойҳои густурдани фарш ва рости беқат кушодани он зарур аст.

Ғадоиро ҳам Воҷидалии Мучмалӣ дар ин боб зикр мекунад ва қоидаҳои ин фанро ҳам зикр намояд, ки ин аст: “Ғадоӣ се асл дорад ва чун ин ҳар се асло дарёфтӣ ғадое қомил гаштӣ. Асли аввал он ки савол кунӣ ҳар ҷо ки бошад, асли дуввум он ки савол кунӣ аз ҳар кас ки бошад, асли саввум он ки бигирӣ ҳарчи ки бидиҳанд”. Муаллиф ин суханонро на аз забони худаш, балки аз Аббос ном шахс, ки сардори ғадоёнӣ араб будааст, иктибос овардааст.

Дар фасли ғадоӣ тарзи баёни Мучмалӣ дигар мешавад ва бо овардани қиссаи ғадоён сар мекунад.

Дигар тарзи таълим додани фанҳо бо овардани мисолҳо аз ҳаёт мустақкам гаштааст ва ғадоёнро, ки ба фиребгариву ғорат машғул мегарданд, мазаммат кардааст [3, с.526].

Ин тарзи амалкарди ӯ ба хонандагони китобаш ҳақиқати ҳолро боз менамояд.

Мурочиати Воҷидалии Мучмалӣ ба хонандагонаш бо ибораи “бидон ки” оғоз мегардад, ки ин тарзи навишти аксарияти китобҳои таълимӣ дар гузашта буд ва бештар ибораи “бидон асъадақаллоҳу фӣ дорайн” – бидон, то саодатманди ду дунё гардӣ, оғоз мегардиданд, ки ин суннат дар тарзи навишти китоб риоя гаштааст.

Воҷидалии Мучмалӣ солҳои зиёд дар сафарҳо қарор дошт ва бисёр шахру деҳаҳо гашта, ба тарзи зиндагии намояндагони касбу қорҳои гуногун шинос буд ва дар таҳияи китобаш дар баробари дастовардҳои педагогикаи халқӣ дар таълими касбу ҳунароҳои қадима дар бораи ҳунароҳое низ сухан мекунад, ки дар муҳити Ҳиндустон нав буданд. Масалан, дар бораи илми табъ – ҷопи китоб, ки дар он замон дар Ҳиндустон хеле густариш ёфта буд, фаслро бахшидааст ва онро ба қатори фунуни аъло ҷой додааст, чунин менависад: “Бидон, ки фанни табъ яке аз бадоеи саноат аст, ки ҳуқамои Фаранг ҳовии ихтироӣ он шудаанд ва он бар ду қисм аст. Яке он ки ҳуруф аз сурб созанд, чунончи қутуби матбуаи англисӣ бештар аз ҳуруфи сурб бошад ва қисми дуввум он ки қалам бар қоғаз нависанд ва саҳифаи санг матбуъ гардонанд ва ин аҷибтар аз қисми аввал аст” [3, с.419].

Дар ин ҷо равшан мушоҳида мегардад, ки Мучмалӣ доир ба дастовардҳои нави техникаи замонаш, ки марбут ба ҷоп мебошад, маълумот додааст. Гап дар сари ҷопи сурбӣ ва сангӣ меравад. Англисҳо аллақай дар он давра аз ҷопи сангӣ даст кашада буданд, аммо расмулхати арабӣ тақозо мекард, ки дар ҳуди Ҳиндустон ҷопи асарҳо бо роҳи сангӣ амалӣ карда шавад.

Инчунин барои машғул шудан ба ин қор ӯ дастгоҳҳои англисисохт доштанро талаб мекунад, ки он ҳам аз талаботи замон берун омадааст.

Ин навгонӣ дар таълим ва муаррифии ҳунароҳои замонавӣ барои хонандагон буд ва махсусан барои шогирдон дониستاني он шавқовар ба назар мерасад.

Дар педагогикаи касбии муосир барои аз худ кардани ҳунароҳои дастурҳои соҳавӣ навишта мешаванд ва муҳассил онҳоро тахти роҳбарии устодон ва ё мустақилона меомӯзад. Дастурҳои

касбии соҳавӣ метавонанд, ки омӯзандаи касбро аз мушкилот ва роҳҳои ҳалли онҳо огоҳ намоянд.

Аз ин нуқтаи назар агар гирем, дар “Матлаъ-ул-улум ва маҷмаъ-ул-фунун” хусусияти дастурнависӣ ба назар мерасад. Масалан, ҳангоми шинос намудан ба фанни оташбозӣ ӯ огоҳ менамояд, ки ин кори хатарнок аст ва сабаби сар задани сӯхтор гаштанаш мумкин аст.

Дар боло ба рисолаҳои касбу ҳунар ишора кардем, ки онҳо дар кишварҳои Шарқ қорӣ буданд ва ба ҳамин монанд рисолаҳо дар Аврупо ҳам қорӣ доштанд, ва онҳоро кодекси касбӣ барои густириш додани касб, барои нигоҳ доштани сирри касбӣ ва риояи одоб таҳия гашта буданд. Зоҳиран, чунин ба назар мерасад, ки Вочидалии Мучмалӣ пеш аз он ки доир ба ин ё он касбу ҳунар ибрази ақида кунад, ба таври мухтасар қоидаҳо ва ё қораҳои бехатарии он касбро ҳам баён мекунад. Ин кор албатта барои риояи этикаи касбӣ ва ё худ ахлоқи касбӣ зарур мебошад. Масалан, барои онҳое, ки ба филбонӣ ва ё ром кардани фил машғул мешаванд, таъкид мекунад, ки ҳатман бо ин қонварон мулоимрафтор бошанд, зеро фил ҳайвони кинавар аст ва фурсати қулай ёбад, ҳатман қасд мегирад. Барои тасдиқи ин суханонаш мисол ҳам овардааст, ки филе барои обнушӣ аз назди дӯкони дӯзандае мерафт ва баногаҳ хартумаш ба даруни дӯкон мебарояд. Дӯзанда ба хартуми фил сӯзан мехалад. Фил меравад ва об менӯшаду ҳангоми бозгашт хартумашро пури об меорад ва чун ба он дӯкон наздик мешавад, обро ба даруни дӯкон мепошад [3, с.372 - 374].

Вочидалии Мучмалӣ донандаи ҳуби илми тиб буд ва дар асараш доир ба чанд касбе, ки дар доираи ин илм амал мекунанд, ба монанди чарроҳон, қуҳхолон ва қобила маълумот медиҳад. Доир ба ахлоқи касбӣ, ки бояд намояндагони ин касбҳо риоя кунанд, таъкидҳои зиёд дорад. Ӯ аслан тарафдори он аст, ки ин қорҳои табибон ба ҷо оранд. Дар бораи касби қуҳхолон, ки ба муолиҷаи чашм ва рафтани оби чашм машғуланд, ӯ чунин навиштааст: “Ва ин фанни шарифа аст бо мутааллиқ аз илми тибб ва мутааллиқ аз аъмоли утаббо аст. Аммо дар Ҳиндустон синфе аз мардумонанд, ки дар ин фан ихтисос доранд ва ба муҳовараи аҳли Ҳинд соҳиби ин фанро “сито” номанд ва бештар қохилон ва ноҳондагон дар ин фан дастгоҳ ба ҳам расонанд ва чандон муиззу мукаррам набошанд” [3, с.381].

Аз ин ҷо пайдо мегардад, ки Мучмалӣ тарафдори ба пешаҳои тиббӣ машғул гаштани қохилону ноҳондагон нест. Гарчанд ин касб дараҷаи аъло аст, аммо ноҳондагон бо он машғуланд, ки соҳиби иззату иқром намебошанд.

Барои тарбияи ахлоқи ханармандони ин ё он соҳа Вочидалии Мучмалӣ аз чандин дидгоҳ назар мекунад, ки барои шогирдон фаҳмо бошад. Агар таълимоти аҳолии марбут ба ҳунарқоро аз нуқтаи назари Вочидалии Мучмалӣ ба назар гирем, манбаҳои тарбияи ахлоқи ӯ ба талаботи шариаи дини ислом ва баҳусус мазҳаби ҳанафӣ, мушоҳидаҳои шахсии ӯ доир ба касбҳо, андешаҳои устодони касб, маълумоти таърихӣ ва амсоли инҳо вобастагӣ дорад.

Дар маҷмӯъ агар гирем, дар асари “Матлаъ-ул-улум ва маҷмаъ-ул-фунун” масъалаи тарбия барои ба камол расонидани шахси башардӯст, инсонпарвар ва дар баробари ин хидматкунанда ба ҷомеа нигаронида шудааст, ки инро дар осори қариб ҳамаи қласикони илму адаби тоҷик дида метавонем. Муҳаққиқи тоҷик Х. Сабури дуруст қайд кардааст, ки дар шароити кунунӣ бояд афкори бехтарини ниёгонамонро дар соҳаи тарбияи фарзандон эҳё кунем [9, с.220]. Осори В.Мучмалӣ барои эҳёи чандин ҳунари касбҳо ва пеш аз ҳама тарбияи насли инсондӯст мадад мерасонад.

ПАЙНАВИШТ:

1. Афзалов, Х.Таърихи педагогикаи халқи тоҷик / Х.Афзалов, Б. Раҳимов. – Душанбе: Маориф, 1994. – 191 с.
2. Батишев, С.Я. Профессиональная педагогика / С.Я. Батишев – М.: Профессиональное образование, 1997. – 512с.
3. Мучмалӣ Вочидалӣ. Матлаъ-ул-улум ва маҷмаъ-ул-фунун. / Вочидалии Мучмалӣ – Лакҳнав: Нувал Кишур, 1893. – 556 с.
4. От глиняной таблички – к университету. Образовательные системы Востока и Запада в эпоху древности и средневековья / Под.ред. Т.Н. Матулис . – М.: РУДН, 1998. – 531 с.
5. Раҷабов, Ҷ. Масъалаи тарбияи меҳнатӣ ва омӯзиши касбу ҳунар дар осори Миробид Сайидои Насафӣ / Ҷ. Раҷабов // Вестник Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава – 2017 - № 1- 4.-С. 125 – 136.
6. Раҳимов Б.Педагогикаи этники ва халқи мардуми тоҷик. / Б. Раҳимов, А. Нурув – Душанбе: Шарқи озод, 2008. – 191 с.

7. Раҳимов, Д. Касбу хунарҳои анъанавии тоҷикон./ Д. Раҳимов – Душанбе: Адабиёти бачагона, 2014. – 116 с.
8. Ронжина, Н.В. Основы профессиональной педагогики /Н.В.Ронжина,С.В.Васильев.– Екатеринбург: Изд-во Рос. гос. проф.-пед. ун-та, 2017. – 84 с.
9. Сабуров, Х.М. Таҷассуми масъалаҳои тарбияи гуманистӣ дар осори ниёгон/Х.М.Сабуров//Маорифи миллӣ ва масъалаҳои пешқадами таълим ва тарбия. – Хучанд: Нури маърифат, 2018. С.216 – 221.
10. Ҷабборирод, Ҳамид. Мадориси нахустини омӯзиши хунар дар Эрон/ Ҳомид Ҷабборирод // Рушди омӯзиши хунар – давраи панҷум - № 2, зимистони 1384.- С.40-49.

REFERENCES:

1. Afzalov, H. The history of Tajik pedagogy / H.Afzalov, B.Rahimov. - Dushanbe: Education, 1994. - 191 p.
2. Batishev, S.Ya. Professional pedagogy / S.Ya. Batishev - M.: Professional education, 1997. – 512 p.
3. Mujmalı Vojidalı. Matla-ul-ulum and Majma-ul-funun. / Vojidalıı Mujmalı - Lucknow: Nuval Kishur, 1893. - 556 p.
4. From the clay tablet to the university. Educational systems of the East and West in the era of antiquity and the Middle Ages / under the editorship of T.N. Matulis. - M.: RFSU, 1998. - 531 p.
5. Rajabov, J. The issue beset with labor education and vocational training in the works of Mirabid Sayido Nasafi / J. Rajabov // Bulletin of Bokhtar State University named after N.Khusrav - 2017 - No. 1- 4. - P. 125-136.
6. Rahimov B. Ethnic and folk pedagogy of the Tajik people / B.Rahimov, A.Nurov - Dushanbe: The Free Orient, 2008. - 191 p.
7. Rahimov, D. Traditional trades and crafts of Tajiks / D.Rahimov - Dushanbe: Children's literature, 2014. - 116 p.
8. Ronzhina, N.V. Fundamentals of professional pedagogy / N.V. Ronzhina, S.V. Vasilyev. – Yekaterinburg, 2017. - 84 p.
9. Saburov, H.M. Embodiment of issues concerned with humanistic education in the works of ancestors / H.M. Saburov // National education and advanced issues of education and training. - Khujand: Light of Enlightenment, 2018. - P. 216-221.
10. Jabborirod, Hamid. The first art training schools in Iran / Hamid Jabborirod // Development of art education - the fifth period - No. 2, winter 1384. - P. 40-49.